

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ
www.freeinquiry.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
1. Ταυτότητα και διαφορά	15
2. Εθνική ταυτότητα	20
3. Οροι και κριτήρια εθνικής ταυτότητας	28
α) φυλή και καταγωγή	
β) έδαφος	
γ) εργασία	
δ) γλώσσα	
ε) κουλτούρα	
στ) θρησκεία	
ζ) κράτος	
4. Έθνος ή δήμος;	45
5. Πολιτεία των εθνών	56

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ανθρώπινος κόσμος, πιο πολύ από τους άλλους δυνατούς κόσμους, είναι κόσμος της διαφοράς μάλλον παρά της ταυτότητας. Εγείρει διακρίσεις ποικίλων μορφών: ανάμεσα σε εθνότητες, πολιτισμικές παραδόσεις και κουλτούρες, γλώσσες και τρόπους σκέψης, θρησκείες και μορφές ζωής, ιδεολογίες και πολιτικά συστήματα. Ο Rousseau¹, που θεωρείται πατέρας του πολιτικού εθνικισμού και του πατριωτισμού, δε διστάζει να τονίσει τη διαφορά: «όταν θέλει κανείς να μελετήσει τους ανθρώπους, πρέπει να παρατηρήσει γύρω του· αλλά όταν θέλει να μελετήσει τον άνθρωπο, πρέπει να μάθει να περιφέρει τη ματιά του μακριά: πρέπει να παρατηρήσει τις διαφορές για να ανακαλύψει τις ιδιότητες». Αντίθετα προς τον φυσικό κόσμο που είναι κατανοητός μέσα από σταθερές κανονι-

1. *Essai sur l'origine des langues*, viii, Bordeaux 1968.

κόμητες και νομοτέλειες, ο ανθρώπινος κόσμος κατανοείται με βάση την αστάθεια και την αρνητικότητα. Η ανθρώπινη σκέψη και δράση συνειπάγεται πάντοτε αλλαγή των πραγμάτων, επιβολή δηλαδή διακρίσεων και διαφορών στις υπάρχουσες καταστάσεις, έτσι που τίποτα να μη μένει ποτέ όπως είναι (οσοδήποτε κλειστή κι αν είναι η κοινωνία).

Γι' αυτό, είναι εύλογο σ' ένα κόσμο διαφοράς να λειτουργεί η ταυτότητα ως σταθερό και κρίσιμο σημείο αναφοράς. Είναι μάλιστα παρατηρημένο πως στον καιρό μας, ιδιαίτερα, η ενασχόληση με την ταυτότητα και την κρίση ταυτότητας διαρκώς εντείνεται. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι παράξενο στην εποχή μας με την αναζωπύρωση των εθνικισμών και τη μεγάλη ανάπτυξη των κοινωνιολογικών, εθνολογικών και ανθρωπολογικών σπουδών.

Μ' αυτούς τους όρους, οι άνθρωποι είναι φυσικό να φαντάζονται πως τα έθνη είναι εγγεγραμμένα στο βιβλίο της φύσης σαν είδη που είτε έχουν μεγαλώσει και πολιτογραφηθεί στην πολιτεία του κόσμου είτε βρίσκονται σε λήθαργο και περιμένουν πότε θα έρθει η ώρα να ξυπνήσουν και να ενεργοποιηθούν.

Η ιστορία φαντάζει έτσι σαν αγώνας επιλογής, όπου οι λαοί αναδύονται διαδοχικά από την αφάνεια στο φως και διαδραματίζουν

μεγάλους ή μικρούς, μακροχρόνιους ή σύντομους ρόλους. Ο κόσμος αποτελείται από αφυπνισμένους λαούς (αυτοί έχουν ήδη ξυπνήσει προ πολλού ή λίγου χρόνου) και από κοιμισμένους, λαούς δηλαδή που βρίσκονται ακόμα σε λήθαργο περιμένοντας το εγερτήριο σάλισμα της ιστορίας. Η αφύπνιση αυτών των τελευταίων από τον μακράν λήθαργο είναι ζήτημα χρόνου, αλλά οι εθνότητες χαρακτηρίζονται από μια παράξενη «υπνηλία»: βυθίζονται συνεχώς στον ύπνο σαν να περιμένουν πότε θα έρθει για την καθεμιά η μεγάλη ώρα για να εγερθεί και να παρουσιαστεί ενώπιον της ιστορίας. Ο μύθος αυτός¹ παριστάνει τα έθνη σαν ζώα ή ανθρώπους που καθώς «ξυπνούν» αποδύονται σ' έναν αγώνα για ταυτότητα, για αναγνώριση και δράση. Και καθώς ο αγώνας θέλει τη νίκη, θέλει δηλαδή να πετύχει διακρίσεις και ανακατατάξεις, αποσκοπεί μαζί να εισαγάγει και νέες ταυτότητες, που απειλούν να προκαλέσουν, και συχνά προκαλούν, αναστάτωση και ιαραχή στον κόσμο, π.χ. οι εθνικιστικοί αγώνες στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1815 (Συνέδριο της Βιέννης), μετά το 1918 και μετά το 1985.

1. E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, μετ. Δ. Λαφαζάνη, Αθήνα 1992, 93-94

Το γνωστικό ενδιαφέρον μας στρέφεται κυρίως γύρω από την ταυτότητα, που ακριβώς μας κεντρίζει, αλλά ταυτόχρονα μας διακρίνει και μια ανικανότητα να την κατανοήσουμε. Καθώς παρατηρεί, με κάποια υπερβολή, ο John Marx¹, «για πρώτη φορά στην ιστορία ο κόσμος εκφράζει την έντονη δυσφορία του απέναντι στο γεγονός ότι δεν κατέχει ένα επαρκές και ξεκάθαρο νόημα για την ταυτότητα». Το φαινόμενο αυτό δείχνει την ανεπάρκεια της γνώσης μας γύρω από τις συγκεκριμένες διαφορές και διακρίσεις που λαμβάνουν χώρα στην πραγματικότητα κι αυτό έχει ως αντίκρουσμα μιαν ατελή κατανόηση της υποκειμένης ταυτότητας. Η αμηχανία μας π.χ. μπροστά στο κύμα της πολεμικής βίας που διαπερνά σήμερα τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη συνίσταται στο γεγονός ότι στους αγώνες αυτούς υπόκεινται συγκεκριμένα ενδιαφέροντα και συμφέροντα για διακρίσεις, ενώ οι ομάδες μάχονται εν ονόματι αφηρημένων ιδεών, του έθνους, της πατρίδας, του εθνικού τους χαρακτήρα, που δύσκολα προσδιορίζονται. Αν οι εθνικοί αγώνες είναι αγώνες για ταυ-

1. "The Ideological Construction of Post Modern Identity in Contemporary Cultural Movements": *Identity and Authority*, έκδ. R. Robertson - B. Holzer, London 1980

τότητα, αυτή φαντάζει πάντοτε σαν μια αφηρημένη φιγούρα, μακρινή και δυσπρόσιτη, ενώ οι διακρίσεις στις οποίες αποσκοπούν αυτοί οι αγώνες είναι συγκεκριμένες.

Η συζήτηση, που ακολουθεί, περιλαμβάνει μιαν αρχική εννοιολογική ανάλυση της δυαδικής σχέσης ταυτότητα / διαφορά και, ειδικά, της σχέσης εθνική ταυτότητα / διαφορά, μια κριτική των προϋποθέσεων, των όρων και των κριτηρίων της εθνικής ταυτότητας, μιαν ανάλυση της εθνικής ταυτότητας με βάση κυρίως τις κατηγορίες «σώμα» και «όνομα» και με έμφαση στις διακρίσεις, και τέλος μιαν απόπειρα για συνολική συζήτηση του οριακού ερωτήματος αν οι εθνισμοί έχουν κάποιο ορατό νόημα στη σημερινή πολιτεία του κόσμου.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΑ

Στο ερώτημα «τί είσαι» η απάντησή μου θα έχει κανονικά τη μορφή μιας πρότασης ταυτότητας (του τύπου A - K): «είμαι Έλληνας», «είμαι Μακεδόνας», «είμαι Βελβενδινός», ή «είμαι σοσιαλιστής», «είμαι φιλόσοφος», «είμαι Ολυμπιακός» - ανάλογα με τις συνθήκες εκφοράς του λόγου. Ενώ το ερώτημα απαιτεί να δηλώσω την ιδιότητά μου, η άμεση ανταπόκρισή μου σ' αυτό είναι να πω ότι *ανήκω* σε μια ομάδα (εθνική, πολιτική, επαγγελματική, θρησκευτική ή φιλαθλή). Η ετοιμότητά μου να ταυριστώ μ' αυτήν δεν έχει λογική βάση· προϋποθέτει την ιδέα πως είμαι μια ύπαρξη που αυτοπροσδιορίζεται και γι' αυτό δηλώνω κάθε φορά τι είμαι, επιδείχνω δηλαδή την ταυτότητά μου για να οριοθετήσω την ύπαρξή μου και μαζί να κάνω *διακρίσεις*, συγκινησιακά φορτισμένες: εμείς και οι άλλοι (οι ξένοι, οι αντίπαλοι,

οι εχθροί). Η ταυτότητα ουνεπάγεται τη διαφορά.

Η ταυτότητα λέει πως *Υ είναι Κ*, ενώ η διαφορά λέει πως *δεν είναι*. Η διαφορά σημαίνει αρνητικότητα, έλλειψη, μηδέν. Η σχέση τους, ωστόσο, είναι διαλεκτική, με το νόημα ότι η μία κατανοείται μέσα από την άλλη. Η ταυτότητα παραιέρπει σε διαφορές και αντίστροφα. Το σύνθημα λ.χ. των σημερινών ναζιστών «η Γερμανία ανήκει στους Γερμανούς», ενώ δηλώνει ταυτότητα, ορθώνει διακρίσεις σε βάρος εκείνων που ζουν στη Γερμανία αλλά δεν είναι Γερμανοί (Ausländer). Η διαφορά υπάρχει ήδη μέσα στον ίδιο τον ορισμό της ταυτότητας. Η διαφορά μάλιστα οικείου και αλλότριου, δικού μας και ξένου, αυτού που είναι μέσα και αυτού που είναι έξω από την ομάδα, διάκριση που αποτελεί θεμελιώδη κατηγορία για την κατανόηση του κοινωνικού κόσμου, έχει πρωταρχική σημασία στη διαδικασία συγκρότησης της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας.

Ταυτότητα σημαίνει δύο πράγματα: τη συνείδηση πως ανήκουμε στον εαυτό μας και τη συνείδηση πως ανήκουμε στην ομάδα ή την τάξη, την εκκλησία ή την αίρεση, το κόμμα, τη φατρία, το έθνος, ανήκουμε δηλαδή στους ομοίους μας. Μ' αυτό το νόημα, η

προσωπική ταυτότητα εκφράζει λογικό πλεονασμό. Γιατί δηλώνοντας πως είμαι εγώ ο ίδιος, δεν έχει νόημα να λέω πως *ανήκω* στον εαυτό μου, σαν να επρόκειτο για οντότητα ευρύτερη από το εγώ μου. Και η συλλογική ταυτότητα φαίνεται να εμπεριέχει μια αντίφαση: ενώ το άτομο μπορεί να ταυνίζεται με τον εαυτό του διαμέσου της συνεχώς μεταβαλλόμενης πορείας της ζωής του, κι έτσι να αναγνωρίζεται ως πρόσωπο (ακόμα και μετά το θάνατό του), η ομάδα συγκροτεί την ταυτότητά της με ιδανικά σημαίνοντα, σύμβολα και αξίες, αποτελώντας οντότητα, που τα μέλη της δεν ταυτίζονται φυσικά μεταξύ τους και που η πορεία της στο χρόνο είναι ασυνεχής. Τα χάσματα, ωστόσο, τα κενά και οι ρωγμές στη δομή της καλύπτονται με ιδανικά και σύμβολα «οια οποία μπορεί να μεταλαμπαδευτεί το αίσθημα του ιερού, της αγάπης, του σεβασμού, της θυσίας, του φόβου, τα συναισθήματα δηλαδή που αποτέλεσαν το συνθετικό υλικό των θρησκευτικών κοινοτήτων»¹.

Διαφορετικά από την ταυτότητα, που παρουσιάζεται ως αυστηρή και σκληρή κατη-

1. Ε. Μπαλιμπίρ, "Η μορφή έθνους: ιστορία και ιδεολογία" στο έργο Ε. Μπαλιμπίρ - Ι. Βαλλερστάιν, *Φιλή Έθνος Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μετ. Α. Ελεφάντης, Ελένη Καλαφάτη, Αθήνα 1991, 146.

γορία, η διαφορά αποτελεί μια πολύ κυμαινόμενη έννοια: μπορεί να κυμαίνεται από την απλή ετερότητα (οι άλλοι, άνθρωποι διαφορετικοί) μέχρι τη σημαντική διαφορά (άνθρωποι που ζουν σε κοινωνίες χωρίς γραφή, λαοί μη αναπτυγμένοι, κοινωνίες μη βιομηχανικές, μη πολιτισμένες ή μη δυτικές, μη ευρωπαϊκές κλπ.) και ως την εχθρότητα (λαοί βάρβαροι, επιθετικοί, επικίνδυνοι). Ο Άλλος είναι ο τόπος όπου εδρεύει η ετερότητα και εχθρότητα. Αλλά κανείς δεν μπορεί σίγουρα να πει ποιος είναι ακριβώς ο «άλλος». Γιατί το άλλο, το έτερο και ξένο, ορίζεται μόνο από τη θέση του ταυτού και τη θέση αυτή κανένας δεν τη βλέπει και δεν την ορίζει. Είναι σαν το μάτι που βλέπει όλα τα άλλα, αλλά που δεν μπορεί να δει τον εαυτό του.

Ετσι, ενώ η διαφορά αποτελεί κρίσιμη έννοια στη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας, είναι μάλιστα έννοια - κλειδί σε ζητήματα ιδιαίτερα που αφορούν τη συλλογική ταυτότητα, αυτή ωστόσο στην πράξη παρουσιάζεται πολύ εύπλαστη και κινητική. Έχει σαφή λογική προτεραιότητα σε σχέση με την ταυτότητα, χωρίς την οποία φυσικά δε γίνεται λόγος για διαφορά, αλλά βρίσκεται συνεχώς μέσα στη δίνη του πραγματικού.

Η διαφορά είναι συγκεκριμένη, ενώ η ταυτότητα αφηρημένη.

Το παράδοξο είναι πως, ενώ οι άνθρωποι φτιάχνουν μέσα στην πραγματικότητα ένα κόσμο συγκεκριμένων διαφορών, ωστόσο αυτοί μάχονται διαρκώς για ταυτότητες. Γι' αυτές κάνουν πολέμους ανάμεσά τους και θυσιάζονται στα πεδία των μαχών. Γι' σημαίνουν τάχα οι ταυτότητες αυτές που κάνουν τους ανθρώπους, τους λαούς και τα έθνη να οπαράσσονται μεταξύ τους;

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ως έννοια μεγάλου κριτικού ενδιαφέροντος, η εθνική ταυτότητα λειτουργεί πλατιά στην επιστήμη (ιδιαίτερα την εθνολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία¹), την πολιτική και την ιδεολογία. Χρησιμοποιείται μάλλον για να δηλώσει το δυνατό και ιδανικό παρά το πραγματικό. Μ' αυτό τον χαρακτήρα διαμορφώνεται στα άτομα, την ομάδα, την κοινότητα, το λαό από γενιά σε γενιά, πραγματώνεται καθημερινά και χαλυβδώνεται μέσα από κινήματα, αγώνες και πολέ-

1. Βλ. π.χ. τις εργασίες του σεμιναρίου που διηθούσε ο Claude Lévi - Straus, *L' Identité* (1974-75), Paris 1983 (1977), το βιβλίο του H.R. Isaacs, *Idols of the Tribe. Group Identity and Political Change*, New York 1975, τη μελέτη D.L. Horowitz, "Ethnic Identity" και W. Petersen, "On the Subnations of Western Europe" στο *Ethnicity: Theory and Experience*, έκδ. N. Glazer και D.P. Moynihan, Cambridge Mass. and London 1981 (1975), 111-40.

μους. Και παραμένει ολοζώντανη όσο οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να μοιράζονται μεταξύ τους το φόβο, το σκοιάδι, το φρωμί και τα δάκρυα.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η εθνική και η εθνοτική ταυτότητα ριζώνουν τόσο μέσα στην πραγματικότητα όσο και μέσα στη φαντασία και το όνειρο. Αναπτύσσονται στη συγκεκριμένη κοινότητα, που είναι εμπειρικά αντιληπτή, και την ίδια ώρα στη φαντασιακή κοινότητα, που αναπαράγεται ως παρελθόν στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων¹. Αυτοί προβάλλουν την ύπαρξή τους «στον ιστό μιας συλλογικής αφήγησης, στην αναγνώριση και αποδοχή ενός κοινού ονόματος και στις βιωμένες παραδόσεις που φέρνουν τα ίχνη ενός προ αμνημονεύτων χρόνων παρελθόντος, ακόμη κι αν οι ενλόγω παραδόσεις δημιουργήθηκαν και επιβλήθηκαν σε περιστάσεις σχετικά πρόσφατες».²

Το όνομα, μάλιστα, αποτελεί σ' αυτή τη διαδικασία εθνικοποίησης της κοινότητας το πιο απλό και μαζί το πιο υποβλητικό σύμβολο ταυτότητας. Διαφορετικά από τις φυσικές οντότητες ακόμη και τα ανθρώπινα άτο-

1. Ηβ. E. J. Hobsbawn, "Ethnicity and nationalism in Europe today": *Anthropology today* 8,1 (1992), 3 που κάνει λόγο για «μια ανοσκοπική μυθολογία».

2. Μπαλιμπάρ, 143 (η έμφραση στο «όνομα» δική του)

μα, οι ομάδες (τάξεις, εκκλησίες, φατρίες, εθνότητες) έρχονται σε ύπαρξη μέσα από ένα είδος διαβατήριας τελετής: αυτό που ήταν ανώνυμο και δεν υπήρχε πριν, αρχίζει τώρα να υπάρχει, με όνομα και ταυτότητα. Η πράξη αυτή «νομιναλιστικής» μαγείας, που συνίσταται στην προσπάθεια να *υπάρξει* μέσα στον κόσμο αυτό που *ονοματίζεται*, πετυχαίνει, αν εκείνοι που την επιχειρούν κατορθώσουν να πείσουν τη διεθνή κοινότητα να τους δεχτεί ως νέο μέλος. Αν το νεογέννητο έθνος - κράτος¹ αναγνωριστεί, τα όριά του σημαίνουν μια νέα διαφορά και καινούριες διακρίσεις στον πλανήτη: μια νέα οντότητα πολιτογραφείται στο σύνολο της οικουμένης. Η δύναμη του ονόματος, που εμψυχώνει τον αγώνα για αναγνώριση, εξακολουθεί να κινεί την ιστορία της ομάδας, μια και τώρα αυτή εμφανίζεται αναδρομικά σ' όλη της την αλήθεια, όπως στη θρησκεία. Οι εθνικισμοί είναι θρησκείες χωρίς θεό. Για την ακρίβεια, υποκαθιστούν την πίστη στο θεό με

1. Ο όρος «έθνος - κράτος», που χρησιμοποιείται συχνά για να δηλωθούν ευρωπαϊκές κρατικές δομές, δεν είναι πολύ ακριβής, επειδή στις πιο πολλές χώρες, ιδιαίτερα της γηραιάς ημετέρας, υπάρχει μια μεγάλη πολλαπλότητα γλωσσών, θρησκευτών και πολιτισμικών παραδόσεων που δύσκολα ανάγονται σ' ένα κοινό όνομα και σε μία ταυτότητα.

την πίστη στην πατρίδα, την ενισχύουν ή τη συγχέουν μ' αυτήν.

Οι εθνικισμοί, βέβαια, δεν είναι θρησκείες που έχουν σκοπό να ικανοποιούν κάποιες ιδιοτροπίες της ανθρώπινης φύσης ούτε αποσκοπούν στην ικανοποίηση μεταφυσικών ανησυχιών. Οι εθνικισμοί γεννιούνται από ανάγκη. Ποιά είναι, λοιπόν, αυτή η ανάγκη που κάνει τους ανθρώπους να συσπειρώνονται συγκροτώντας ομάδες και κοινότητες με εθνικά χαρακτηριστικά (π.χ. με κοινή καταγωγή ή γλώσσα); Τί κάνει αυτά τα εγωιστικά, συμφεροντολογικά και υπολογιστικά όντα, που λέγονται άνθρωποι, να τείνουν προς τη συναίνεση, τη συμφωνία και την ταύτιση; Σίγουρα, θα είναι μια ανάγκη πολύ επιτακτική για να υπερνικά τα εγωιστικά τους ενδιαφέροντα. Η εποχή του εθνικισμού που ξεκίνησε τον 19ο αιώνα επεκτείνεται στον 20ο και, καθώς φαίνεται, στον επερχόμενο αιώνα. Συνδέθηκε με την ανάγκη πολιτικών συσπειρώσεων των εθνικών ομάδων. Οι συσπειρώσεις αυτές γίνονται δυνατές με σκοπό την επιβίωσή τους και την οργάνωση της ζωής και της εργασίας τους μέσα σ' έναν ανταγωνιστικό κόσμο, με την επικουρία πολιτισμικών σχηματισμών, κληρονομημένων από το παρελθόν, αλλά και νέων συστημάτων επικοινωνίας, παιδείας και κουλτούρας

που προσφέρει το παρόν. Οι άνθρωποι τείνουν να συγκροτούν κοινότητες (*φιλετικές* σαν μεγάλες οικογένειες, *γλωσσικές* με τη μητρική γλώσσα να λειτουργεί σαν όχημα που μεταφέρει από γενιά σε γενιά τον αμοιβαίο δεσμό των ατόμων ως μελών με κοινή καταγωγή, *πολιτισμικές* με κοινές παραδόσεις, κοινό τρόπο και μορφή ζωής), για να αντιμετωπίσουν πραγματικούς ή φανταστικούς κινδύνους. Η ενότητα προς τα μέσα δεν είναι άσχετη με την εχθρότητα προς τα έξω. Η ενότητα στο εσωτερικό της ομάδας, της κοινότητας ή εθνότητας, του λαού ή του έθνους - κράτους διαμορφώνεται και χαλυβδώνεται με υιαρκτικές ή τεχνητές εχθρότητες προς τα έξω. Η αρμονία προς τα μέσα και η δυσαρμονία προς τα έξω αποτελούν ενιαία λειτουργία, έτσι που η διαφορά ανάμεσα στο «εμείς» και στο «οι άλλοι» να βιώνεται συμβολικά ως ουσιαστική συνθήκη για συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας. Μόνο που η διαδικασία αυτή οδηγεί συχνά σε υόλεμο, επειδή οι ομάδες τείνουν να ολοποιούνται, βάσει της αρχής «όμοιος ομοίω», ιδιοποιούνται αυθαίρετα το καθολικό και ταυτίζονται μ' αυτό, θέλοντας έτσι να αποκλείσουν τον άλλο. Οι συγκρούσεις τους, που έχουν σκοπό την κυριαρχία ή την αποτροπή της (όταν κινδυνεύει κανείς να την υποστεί από τον

άλλο), δικαιολογούνται με ιδεολογίες που έχουν συνήθως τη μορφή της ψεύτικης ή πλαστής συνείδησης. Παράδειγμα η ιδεολογία του «χώρατος και του αίματος», που μπορεί να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής: ο κόσμος είναι πλασμένος από χώρα και αίμα. Το χώρα αυτό εδώ που πατάμε είναι ιερό, ποτισμένο με ιδρώτα και αίμα που οι πρόγονοί μας έχουν χύσει υπερασπιζοντάς το ηρωικά στα πεδία των μαχών. Οποιαδήποτε κι αν είναι η παλιότερη ιστορία αυτής της γης που πατάμε, εμείς την κληρονομήσαμε και θα την υπερασπιστούμε μέχρις εσχάτων¹.

Η πλαστότητα της συνείδησης αυτής δεν έγκεται μόνο στον φαντασιακό χαρακτήρα που έχει η ιδέα της *δικής μας* χώρας, πατρίδας, κουλιούρας, επομένως και η ιδέα της εχθρότητας προς την *άλλη*, παρά και στην κίβδηλη αυτοσυνείδηση. Γιατί η ιδέα της ενότητας στο εσωτερικό, η οποία χαλυβδώνεται χάρη στην αντιπαράθεση προς το εξωτερικό, συγκαλύπτει την ίδια την εσωτερική πραγματικότητα, που δείχνει ότι *οι άλλοι* βρίσκονται *και* εντός των τειχών, μια και η κοινωνία λειτουργεί κατά βάση με ανισότητες, ανταγωνισμούς και συγκρούσεις. Δεν

1. Με μια ενισχυμένη και ακραία μορφή, η ιδεολογία αυτή του αίματος και του χώρατος (Blut und Boden) κερρονοιάστηκε μέσα από τον εθνικοσοσιαλισμό.

είναι, λοιπόν, παράδοξο που κι εκείνοι ακόμα που πιστεύουν πως ο πόλεμος κινείται εξυπηρετώντας συμφέροντα καπιταλιστικών και ιμπεριαλιστικών κύκλων θα πάνε επίσης πρόθυμα στον πόλεμο για χάρη της πατρίδας, της εθνότητας ή του έθνους. Σπάνια αντιστέκεται κανείς στο εθνικό κάλεσμα και στην ανάγκη για εθνική ενότητα και ομοψυχία, για εθνικό ξεσηκωμό, όπου «το έθνος σύσσωμο» κινείται ενάντια στον εχθρό για τα πάτρια εδάφη, τις πατροπαράδοτες αξίες και τη θρησκεία.

Φανερά, η εθνική και η εθνοτική ταυτότητα υφαίνονται στο χρόνο μάλλον παρά στον τόπο. Και είναι κατηγορία που αναφέρεται στο παρελθόν πρώτα και κύρια.¹ Η «ελληνικότητα» π.χ. ανάγεται στο παρελθόν, ιδιαίτερα το παλιό με τον ελληνικό πολιτισμό σαν διαρκή μήτρα και πηγή του νεοελληνικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού, και αναφέρεται στο παρόν, εννοείται ιδιαίτερα πως αναφέρεται στο «ευρωπαϊκό» παρόν.² Γενικά, η εθνική ταυτότητα τρέφεται κυρίως από το παρελθόν. Αλλά ενώ το παρελθόν προϋποτίθεται σταθερό και αναλλοίωτο, στην πραγματικότητα ό,τι είναι γραμμένο σ' αυτό δεν είναι γραμμένο πάνω σε μάρμαρο αλλά πάνω σε άργιλο¹. Η συλλογική συνεί-

1. Ι. Βαλλεροϊάν, "Η οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνομιάς": Μιαλημάρ - Βαλλεροϊάν, 199.

δηση του παρελθόντος προϋποθέτει «μια βαθιά ριζωμένη ψευδαίσθηση», όπως είναι η θρησκεία κατά τον Durkheim: όλα τα περασμένα αναβιώνονται εδώ αναδρομικά σ' όλη τους την αλήθεια.

Το όνειρο αυτό του παρελθόντος, που το αφηγούμαστε διαρκώς με μια οχετικά σταθερή μορφή, λειτουργεί σαν όπλο που το αντιτάσσουμε στους άλλους για να νιώθουμε ασφαλείς πάνω στις ρίζες μας και μαζί σαν δύναμη που εξασφαλίζει τη συνοχή μας σαν ομάδα ή έθνος. Οι παραστάσεις του ονείρου έχουν ηθικό και πολιτικό μάλλον παρά ιστορικό νόημα. Μπορούν, λοιπόν, να αλλάζουν από καιρό σε καιρό, ανάλογα με τις ανάγκες, αλλά οι αφηγητές του ονείρου πάντοτε ισχυρίζονται πως το παρελθόν αυτό, που αφηγούνται, είναι αναλλοίωτο.

3

ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΘΝΙΚΗΣ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Καθώς η εθνική ταυτότητα συγκροτείται σε αντιπαράθεση προς την ειρρότητα και τη διαφορά, προς το αλλότριο, το ξένο, το απειλητικό και εχθρικό, προβάλλεται ως ενοποιητική δύναμη που διατηρεί τη συνοχή της κοινωνίας και αυξάνει το κύρος της. Γιατί εκείνο που ενώνει πιο πολύ τους ανθρώπους δεν είναι η αγάπη – είναι μάλλον το κοινό μίσος ενάντια στους άλλους. Όταν μάλλον πρόκειται για ομάδες μίσους που μάχονται να λύσουν προβλήματα αντιπαράθεσης προς τα έξω και οργανωτικής άρθρωσής τους προς τα μέσα, η εθνικότητα αποβαίνει συμβολική στρατηγική βίας ενάντια στους εχθρούς¹.

1. Ηβ. Α. Cohen, *Two -Dimensional Man*, London 1974, όπου γίνεται λόγος για την εθνικότητα ως μία επιλογή από μια μεγάλη κλίμακα συμβολικών στρατηγικών.

Επειδή οι αντιπαράθεσεις και οι αγώνες γίνονται για ταυτότητες, κι αυτές είναι πάντοτε ασαφείς και διαφορούμενες, το καιριο ζήτημα είναι πώς αναγνωρίζεται μια ταυτότητα, ποιά είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της, ποιά είναι οι όροι της και με ποιά κριτήρια πιστοποιείται.

Η εθνική ταυτότητα ορίζεται από τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά, που εμπεριέχουν ανάλογα όρια, όρους και κριτήρια:

α) φυλή και καταγωγή

Μια ομάδα διακρίνεται από τις άλλες με την ιδέα της φυλής, του κοινού αίματος ή της ράτσας και την υποκείμενη τάση της να αυτοδιαϊωνίζεται βιολογικά. Με την ιδέα αυτή συνυφαίνεται η ιδέα της κοινής, μακρινής καταγωγής των ατόμων που συνθέτουν την ομάδα ή την κοινότητα (αρχικά, μεγάλη οικογένεια ή το κοινό περίβλημα των οικογενειακών σχέσεων). Το βίωμα της κοινής καταγωγής προϋποθέτει τη συνείδηση της συνέχειας: η διάρκεια της ομάδας βιώνεται από τα άτομα σαν συνεχής πορεία από γενιά σε γενιά, πέρα από το χρόνο της ζωής τους.

Η γενεαλογία μας ανάγει στο πρωταρχικό ερώτημα της αρχής: πού τοποθετούνται οι απαρχές του ελληνικού, του γερμανικού ή του τουρκικού έθνους; Τοποθετούνται οι απαρχές του ελληνικού έθνους στους αρ-

χαίους Έλληνες προγόνους ή στην επανάσταση του 1821; Ερωτήματα αυτού του τύπου προϋποθέτουν τη μεταφυσική ιδέα πως οι γενιές διαδέχονται συνεχώς η μία την άλλη ανά τους αιώνες, ο' ένα γεωγραφικό χώρο κατά προσέγγιση σταθερό και μ' ένα τρόπο ζωής συνεχόμενο, έτσι που οι άνθρωποι να ζουν σαν να κληρονομούν μίαν «ουσία», που αποτελεί τον πυρήνα της συλλογικής τους ταυτότητας. Μ' αυτή την απλή αλλ' απιστοποίητη ιδέα, η εξέλιξη του έθνους προβάλλεται σαν αναγκαία πορεία και ο λαός φαντάζει σαν να έχει ένα πεπρωμένο που ξευλιγείται διαμέσου των διαφόρων περιστατικών της ιστορίας του. Καθώς η φαντασία έχει αναλάβει εδώ να ανασυνθέσει το πραγματικό, η καταγωγή και η ιστορική συνέχεια παράγονται και αναπαράγονται, σε ευφάνταστη πάντοτε πλοκή, με μύθους, μυθολογήματα και ιδεολογήματα που θεμελιώνουν και τρέφουν τη συλλογικότητα. Ένας διαδομένος μύθος λ.χ. είναι εκείνος που λέει πως ο θεός διάλεξε αυτόν το λαό και του χάρισε αυτόν τον τόπο για να τον κατοική αιώνια. Είναι σαν την καταγωγή του κόσμου: επειδή το ερώτημα για τις πρώτες καταβολές και τις ρίζες όλων των πραγμάτων είναι οριακό, οι άνθρωποι έπλασαν, και πλάθουν ακόμα, μύθους και έργα τέχνης, για να δώσουν αιχάντηση σ' αυτό

(παραδείγματα οι μυθικές και λαϊκές κορογονίες, ποιητικές εικόνες ή καλλιτεχνικές συνθέσεις).

β) έδαφος

Ως διακριτικό χαρακτηριστικό της εθνότητας ή του έθνους προβάλλεται κατά βάση η ιδέα του ορισμένου τόπου, της χώρας ή πατρίδας, όπου οι άνθρωποι νιώθουν ότι ανήκουν από κοινού. Αυτοί θέλουν φυσικά να αισθάνονται ασφαλείς, όχι μόνο με τα εξωτερικά σύνορα της χώρας τους, αλλά και με τα εσωτερικά ή, καθώς έλεγε ο Fichte¹ σ' ένα του λόγος προς το Γερμανικό Έθνος, να φαντάζονται ότι ο τόπος όπου κατοικούσαν ανέκαθεν θα είναι ο τόπος που θα κατοικούν εσαεί και θα νιώθουν πάντοτε σαν στο «σπίτι τους».

Η ιδέα αυτή του ζωτικού χώρου μας παραπέμπει σε μια διαλεκτική σχέση ταυτότητας και διαφοράς. Ξεκινώντας από την ετυμολογία του λατινικού όρου regio² (που σημαίνει χώρα, τόπος, επαρχία), βλέπουμε να υποκείται η αρχή της διάκρισης: *regere fines* σημαίνει «χάραξη συνόρων με ευθείες γραμ-

1. *Reden an die Deutsche Nation* (1808): Fichtes Werke, έκδ. I.H. Fichte, τόμ. VIII, Berlin, 1971, 381 κ.ε.

2. E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, 2. *Pouvoir, droit, religion*, Paris 1969, 14-15

μές», διαχωρισμό «του εσωτερικού από το εξωτερικό, του βασιλείου του ιερού από το βασίλειο του μισρού, του εθνικού εδάφους από το ξένο έδαφος». Η χάραξη συνόρων αποτελεί, βέβαια, πράξη εξουσίας, νομική πράξη οριοθέτησης που παράγει την εθνική διαφορά και παράγεται απ' αυτήν, πράξη που αντανακλά μια προηγούμενη κατάσταση συσχετισμού δυνάμεων μέσα στο πεδίο του αγώνα για εθνική ταυτότητα. Διαφορά και ταυτότητα πλέκονται διαλεκτικά, με το νόημα πως είναι αλληλένδετες μέσα στα πράγματα: «η πραγματική ύπαρξη της ταυτότητας προϋποθέτει την πραγματική δυνατότητα, εγγυημένη νομικά και πολιτικά, επίσημης επιβεβαίωσης της διαφοράς»¹. Η σχέση αυτή δείχνει πως ο οριοθετημένος τόπος χάνει τον φυσικό του χαρακτήρα και συνακόλουθα τη συνηγορία της φύσης σαν φωνής της αλήθειας. Η ιδέα λοιπόν των «φυσικών συνόρων» ως αυθεντικών είναι αντιφατική: τίποτε το φυσικό δεν υπάρχει σε ταξινομήσεις πληθυσμών με εδαφικά όρια. Και η επιστήμη που ισχυρίζεται πως προσφέρει αντικειμενικά κριτήρια εθνικής ταυτότητας με

1. P. Bourdieu, "Ταυτότητα και αναπαράσταση. Στοιχεία για μια κριτική της ιδέας της περιφέρειας": *Πόλη και Περιφέρεια* 4-6 (Μάιος - Δεκ. 1982), μετ. Μ. Χασιόγλου, 23.

βάση εδαφικά όρια, δεν κάνει άλλο παρά να καταγράφει συμβατικές πράξεις, που αντανακλούν ιστορικές καταστάσεις συσχετισμού δυνάμεων και όχι φυσικές καταστάσεις. Επομένως το επιχείρημα της επιστημονικής αυθεντίας δεν έχει εδώ το νόημα ότι η επιστήμη προσφέρει αυθεντική εικόνα της πραγματικότητας, όπως αυτή υπάρχει φυσικά, αλλά έχει το νόημα απλά πως αποδίδει την πραγματικότητα όπως αυτή συγκροτήθηκε *συμβατικά* ή αυθαίρετα¹.

Το εδαφικό κριτήριο έχει, λοιπόν, σαφή όρια: εκείνο που κάνει τα έθνη διακριτά μεταξύ τους δεν είναι τόσο ο χώρος και ο τόπος παρά ο χρόνος και η ιστορία. Η γεωγραφία περιοφίγγεται έτσι από επιστήμες με πιο αναπτυγμένη ιστορική προοπτική, την εθνο-

1. Συχνά η γεωγραφία της εθνότητας μονοπωλεί την ιδέα του έγκυρου ορισμού, καθώς δείχνουν πράξεις ίδρυσης κρατών, π.χ. η ίδρυση του τουρκικού κράτους στην Κύπρο, που σημερινή απλά σε στρατιωτική κατοχή από μέρους τρίτης χώρας, και η ίδρυση του τουρκικού έθνους - κράτους από τον Κεμάλ Ατατούρκ, η οποία συνοδεύτηκε από την εκκαθάριση του εθνικού εδάφους από πληθυσμούς που κρίθηκαν πως αποτελούν, στα πλαίσια του ενιαίου έθνους - κράτους, «ξένα σώματα». Μ' ένα άλλο παράδειγμα, το εδαφικό κριτήριο των νέων εθνών - κρατών στην Αφρική εξαρτήθηκε από τις αυθαίρετες διοικητικές διαιρέσεις των αποικιοκρατών.

λογία και την εθνογεωγραφία, την κοινωνιολογία και την οικονομολογία, την κοινωνική ανθρωπολογία και την ιστορία.

Αρχή, ωστόσο, του έθνους - κράτους είναι το πολιτικό αίτημα που υπαγορεύει να είναι τα εδαφικά όρια μιας επικράτειας ταυτόσημα με την περιοχή που κατοικείται από ένα μόνο έθνος κι αυτό έρχεται μέσα από την κοινωνία μάλλον (εργασία, γλώσσα, κουλτούρα, θρησκεία) παρά μέσα από τη φύση. Στην πραγματικότητα, τα πιο πολλά από τα σημερινά έθνη - κράτη είναι αν' αυτή την άποψη διαφορούμενοι εθνικοί και πολιτικοί σχηματισμοί (π.χ. Τουρκία, Γερμανία, Ιταλία) ή εθνικοί πλουραλισμοί (π.χ. Καναδάς, Η.Π.Α.).

γ) εργασία

Όπως η γενεαλογία ή το έδαφος, «αντικειμενικό» κριτήριο θεωρείται επίσης η οικονομική δραστηριότητα. Επειδή οι εθνικές διαφορές έχουν μια πολύ υλική βάση, στηρίζονται δηλαδή στον καταμερισμό της εργασίας και ανάγονται σε διαφορές ανάπτυξης, η διαδικασία γένεσης των εθνικισμών δε γίνεται κατανοητή χωρίς το κίνητρο της οικονομικής ανάπτυξης. Οι διαφορές που προκύπτουν από την άνοση ανάπτυξη «τέμνονται με πολιτισμικές διαφορές, όπως η γλώσσα, η

θρησκεία, οι τρόποι ζωής κλπ.»¹. Τα πολιτισμικά γνωρίσματα αποτελούν ένδειξη του αν ένα άτομο θα γίνει δεκτό ή θα αποκλειστεί από την προσφιλή κοινωνική ομάδα: μια «ιεραρχική πολιτισμική διαίρεση της εργασίας»². Το επιχείρημα για μη - βιώσιμα έθνη - κράτη (με κριτήρια το εδαφικό μέγεθος και την εκτεταμένη ντόπια αγορά, δηλαδή με ποσοτικά κριτήρια) εξασθενεί σήμερα, αν λάβουμε υπόψη ότι γενικεύεται όλο και πιο πολύ η εξάρτηση των κρατών από τη διεθνή οικονομία και τις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Υπάρχουν, βέβαια, πολύ ισχυρά υλικά ενδιαφέροντα που καθορίζουν το εθνικιστικό ή διεθνιστικό πνεύμα εκείνων που πολιτεύονται στη διεθνή αγορά. Όσοι προβάλλονται σαν εθνικιστές δεν είναι πάντοτε συνεπείς με της εθνικιστικές ιδέες τους: πλέουν άνετα πάνω στο σκάφος του εθνικισμού, όταν φυσάει ούριος άνεμος.

δ) γλώσσα

Η γλώσσα (διάλεκτος, ιδίωμα) αποτελεί το σχήμα μιας παράδοσης που διασώζει και μεταβιβάζει αισθήματα, σύμβολα, συγκινησια-

1. P. Pistoί, *Εθνική ταυτότητα και πολιτική κινητικότητα*, μετ. Κ. Κατσού, Αθήνα 1991, 48.

2. Pistoί, 48, με την παραπομπή στον Michael Hechter, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1960*, London 1975.

κούς συνειρμούς και μύθους, ενορκώνει έναν τρόπο σκέψης και μια μορφή ζωής. Εδώ συμπεριλαμβάνεται επίσης η αντικειμενικοποιημένη γλώσσα (εμβλήματα, σημαίες, σύμβολα, στίγματα κλπ.) Με τη γλώσσα ως όριο, ιδιαίτερα με τη μητρική γλώσσα να λειτουργεί σαν όχημα που μεταφέρει τον αμοιβαίο δεσμό των ατόμων ως μελών της ομάδας με κοινή ιστορική και αγωγή και ταυτότητα, προσφέρεται ένα κριτήριο για διακρίσεις και ταξινόμηση: εμείς και οι άλλοι, δικοί μας και ξένοι, Έλληνες και βάρβαροι.

ε) κουλτούρα

Ένα έθνος ορίζεται από την κοινή κληρονομιά, ότι δηλαδή τα άτομα που το συγκροτούν, έχουν, όπως είχε κιόλας παρατηρήσει ο Rénan¹, κοινή ιστορική παράδοση, κοινά βίαια και μνήμες, που τους κάνουν να δέχονται με συμπάθεια ανάμεσά τους και με περηφάνεια για την κοινή ηρωική παράδοση. Κάθε γλώσσα και κουλτούρα αποτρέπει τον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και την ξεχωριστή μορφή ζωής κάθε έθνους, έτσι που η ποικιλία των εθνών να αντανακλά την πολυμορφία της πραγματικότητας και κάθε έθνος να πραγματώνει τον πολιτισμό με τη δική

1. E. Rénan, *Qu'est-ce qu'une nation?* (1882): Oeuvres Complètes, I, έκδ. H. Psicharij, Paris 1947, 908 κ.ε.

του συμβολή στην ιστορική πρόοδο. Καθώς τα έθνη πορεύονται μαζί με τους πολιτισμούς τους και αναπτύσσονται μ' αυτούς, καλλιεργούνται ιδιαίτεροι εθνισμοί και μ' αυτούς οι λαοί συμβάλλουν στην πολιτισμική εξέλιξη της ανθρωπότητας.

Τέτοιες ιδέες, που ξεκινούν από τα μέσα κιόλας του 18ου αιώνα (με τους Herder, Novalis, Schleiermacher, Fichte κ.ά.), δείχνουν πως οι ποικίλες μορφές της εθνικιστικής ιδεολογίας, που αναπτύσσονται στον 19ο και τον 20ο αι. και που τονίζουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό ως δείκτες διάκρισης των εθνών στην ιστορική σκηνή, τρέφονται από την ιδεαλιστική ιδέα του έθνους σαν ιδιαίτερη μορφή του πνεύματος του κόσμου. Ο Γερμανός π.χ., κατά τον Fichte¹, δικαιολογείται να καμαρώνει για το έθνος του, γιατί αυτός έχει το προνόμιο ότι το πνεύμα, η επιστήμη και η κουλτούρα άνθισαν στον δικό του τόπο και καιατέθηκαν στη δική του γλώσσα. Έτσι ο Γερμανός είναι πατριώτης, επειδή αυτός προωθώντας τους σκοπούς του γερμανικού έθνους αγκαλιάζει ολόκληρη την ανθρωπότητα. Και η πολιτισμική ταυτότητα του Έλληνα έγκειται στην ιδιαίτερη συνθήκη πως αυτός είναι ο ξεχωρι-

1. *Reden an die Deutsche Nation*, 314 κ.ε.

στός κληρονόμος του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και στο γεγονός ότι η αρχαία Ελλάδα αποτελεί διηνεκή πολιτισμική μήτρα της Ευρώπης. Γενικά, ο μύθος της πολιτισμικής ταυτότητας προϋποθέτει δύο βασικές ολοκληρωτικές κατηγορίες, την ολότητα και τη συνέχεια. Αυτές σχηματίζουν τον πυρήνα ιδεολογιών καθώς προβάλλουν την κουλτούρα σαν σύνολο από ιδέες, σύμβολα, μορφές ζωής, τρόπους επικοινωνίας και συμπεριφοράς, σαν ένα σύστημα που καλύπτει όλη τη συλλογική ζωή και όλη την ιστορική πορεία της.

στ) Θρησκεία

Η θρησκεία αποτελεί συχνά κύριο χαρακτηριστικό των εθνικών ομάδων και βασικό στοιχείο των ομάδων στην πορεία τους για εθνική συγκρότηση¹. Αλλά δεν αποτελεί ε-

1. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο πρώην μουσουλμανικός πληθυσμός στη Βοσνία που, πριν από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, διεκδίκησε και απόκτησε το δικαίωμα να αυτοπροσδιορίζεται επίσημα με το όνομα «μουσουλμάνος», όταν π.χ. συμπλήρωνε κανείς το απογραφικό δελτίο στην ένδειξη «εθνικότητα». Είχαν ανάγκη από μια εθνική ταυτότητα με θρησκευτικό όνομα και αυθεντία, χωρίς να έχουν μουσουλμανική πίστη και να ασκούν θρησκευτικά καθήκοντα πιστών που λατρεύουν τον ένα και μοναδικό Θεό και τον προφήτη του, τον Μωάμεθ. Μιλούσαν σερβοκροατική γλώσσα, είχαν σλάβους προγόνους και μουσουλμανικό πολιτισμικό υπόβαθρο (το παράδειγμα αναφέρει ο Gellner, 133-34).

παρκή όρο ή κριτήριο εθνικής ταυτότητας. Αν και διαπερνά συχνά την ύπαρξη της εθνικής ομάδας και τη συνέχει, την περιέχει και τη συγκρατεί, ωστόσο δεν αποτελεί το ισοδύναμο της οντότητάς της. Γενικά, δεν είναι απαραίτητος όρος για μια εθνική κρουσιάλωση (π.χ. του μαλασιτινιακού λαού).

ζ) κράτος

Τέλος, ένα όριο ή κριτήριο αποτελεί το κράτος, που συντίθεται από άτομα και ομάδες με κοινή βούληση να κυβερνώνται από ένα νόμο και να αντιπροσωπεύονται από την ίδια συνέλευση που νομοθετεί. Αλλά η εθνική ταυτότητα απορρέει εδώ από την πολιτική οργάνωση των ανθρώπων και, μ' αυτό το νόημα, η πολιτική ταυτότητα προηγείται από την εθνική¹. Βέβαια, η προτεραιότητα αυτή δεν έχει διαρκή σημασία και στην πράξη αυτά τα δύο (πολιτική και εθνική ταυτότητα) δύσκολα ξεχωρίζουν. Το κράτος παρεμβαίνει κυρίως στη διάπλαση των ατόμων - πολιτών, στη δομή και λειτουργία της

1. Ο Βαλλερστάιν, 123-24 παρατηρεί πως, αν υπάρχει σήμερα ένα βελγικό, ολλανδικό ή λουξεμβουργικό έθνος, όπως πιστεύουν οι πιο πολλοί, αυτό συμβαίνει «γιατί και' αρχάς υπήρξε ένα ολλανδικό, ένα βελγικό, και ένα λουξεμβουργικό κράτος» και πως «σχεδόν ο' άλλες τις περιπτώσεις το κράτος προηγείται του έθνους και όχι το αντίστροφο».

οικογένειας, στην παιδεία, τη δημόσια υγεία, την εργασία και την αναπαραγωγή της οικονομίας. Και οι μηχανισμοί του κράτους, το σχολείο, τα δικαστήρια, ο στρατός καλλιεργούν σταθερά την ιδέα της εθνικής συνείδησης. Έχοντας το κράτος το μονοπώλιο της έννομης βίας (σύμφωνα με τον περίφημο ορισμό του Max Weber), επιβάλλεται πάνω στους πολίτες ως τάξη. Ως πολιτική δύναμη συνταυριάζεται με την εθνική τιμή και έχει την ευθύνη να διατηρεί αυτήν άθικτη και ακέραιη. Τα άτομα που το συνθέτουν δεν είναι απλά και μόνο πολίτες παρά και πατριώτες, άτομα δηλαδή με σταθερά αισθήματα νομιμοφροσύνης προς το έθνος. Κράτος - έθνος σημαίνει μίαν ολότητα, όπου τα όρια του κράτους ταυτίζονται με τα όρια του έθνους και μαζί μίαν ολότητα, όπου η πολιτική εναρμονίζεται σταθερά με την εθνική λειτουργία της κοινωνίας. Οι πολίτες αποκτούν εθνικά χαρακτηριστικά και η κοινωνία εθνικοποιείται: homo politicus και homo nationalis παρουσιάζονται ως αλληχόριστες κατηγορίες¹.

Αλλά ο «εθνικός άνθρωπος» είναι μόνο μια πολιτική έννοια που πρέπει σαφώς να διαχωρίζεται από τον εθνικισμό. Ως «πολιτι-

1. Πβ. Μπαλμπαρ, 138-42

κό πρόγραμμα»¹ ο εθνικισμός προϋποθέτει μια θεωρία πολιτικής νομιμότητας που απαιτεί τα εθνικά όρια να μη διαφέρουν από τα πολιτικά².

Τα χαρακτηριστικά αυτά και τα κριτήρια εθνικής ταυτότητας είναι αμφισβητήσιμα από πολλές απόψεις. Πρώτα, είναι αμφίβολο αν το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας μπορεί να αναχθεί σε μια σειρά ή ο' έναν κατάλογο χαρακτηριστικών. Τη δυνατότητα αυτή την αρνείται ιδιαίτερα ως προς το πολιτισμικό περιεχόμενο της εθνικότητας ο Fredrik Barth³ με την εύλογη εξήγηση ότι η κατηγορία της εθνικότητας είναι μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης, «ένας οργανωτικός φορέας που μπορεί να προσλάβει διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά σιστήματα». Αν φανταστούμε την οικουμένη αποτυπωμένη ο' έναν εθνογραφικό χάρτη, όπου περιλαμβάνονται όχι μόνο τα υπάρχτα παρά και τα δυνάμει έθνη (με κριτήρια γενετικά, γλωσσικά, πολιτισμικά κλπ.), μπορούμε να δούμε πως οι ποικίλες κοινωνίες και πολιτισμικές ομάδες, που συνθέτουν την όλη εικόνα, έ-

1. Hobsbawn, 4

2. Gellner, 14

3. Στην εισαγωγή του ως εκδότη στον τόμο *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, London 1969, 14.

χουν πολλαπλές και διαφορούμενες σχέσεις μεταξύ τους (άλλες μέσω καταγωγής, άλλες μέσω γλώσσας και κουλτούρας, μέσω εργασίας ή πολιτικής). Κι αυτές οι σχέσεις αλλάζουν, βέβαια, μέσα στο χρόνο.

Επιπλέον, κι αν ακόμα δεχτούμε πως τα διαθέσιμα κριτήρια μπορούν να χρησιμοποιούνται διακριτικά σε κάθε περίπτωση, είναι ανάγκη να υπάρχει μια σαφής και προφανής έννοια κριτηρίου.

Ένα κριτήριο πρέπει να έχει την ακόλουθη μορφή: αν πάντοτε η εθνική διάκριση Δ ικανοποιεί την απαίτηση Α, η Δ είναι σωστή (έγκυρη). Η αξία των κριτηρίων αυτού του τύπου, όπως όλων των κριτηρίων, είναι η χρήση και η λειτουργικότητά τους. Το πιο καίριο και κρίσιμο ζήτημα είναι πώς ορίζονται εθνικά όρια για την ταξινόμηση των ανθρώπων κατά το σχήμα «ένταξη / αποκλεισμός». Πώς προσδιορίζεται ένα σημείο ή μία γραμμή ως διακριτικό για εθνικές ταξινομήσεις;

Καθώς δεν υπάρχει καμία θεωρία που να εξηγεί όλα τα φαινόμενα τα σχετικά με τον εθνικισμό και τις εθνότητες, είναι ανάγκη να οριστούν τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά ή κύρια γνωρίσματα - κλειδιά που προσδιορίζουν τις εθνότητες. Αυτά είναι:

1) η κουλτούρα: οι ομάδες και κοινότητες που εθνικοποιούνται έχουν κοινή πολιτισμική παράδοση και ως εκ τούτου είναι επιρρεπείς στον εθνικισμό

2) η καταγωγή: οι ομάδες που ευνοεί ο εθνικισμός είναι οι ομοιογενείς, από την άποψη ότι οι άνθρωποι πιστεύουν πως έχουν κοινή καταγωγή και νιώθουν, χάρη σ' αυτή την πίστη, κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, πολιτισμική ενότητα και διάρκεια

3) η πολιτική: οι ομάδες εθνικοποιούνται στο βαθμό που χρειάζονται ενότητα και αλληλεγγύη.

Αν, λοιπόν, θεωρούνται ορισμένα γνωρίσματα κύρια και σταθερά, αυτά πρέπει να ιεραρχούνται, επειδή η καταγωγή, η κουλτούρα και η αλληλεγγύη λειτουργούν ως κύρια γνωρίσματα - κλειδιά, έχουν απόλυτη λογική προτεραιότητα στη δομή της εθνικότητας. Αυτή έχει ένα σκληρό πυρήνα (καταγωγή, ομοιογενής κουλτούρα και βούληση για συνοχή) και γύρω-γύρω αναπτύσσεται ένας θύσανος από άλλες ιδέες (έδαφος, εργασία, γλώσσα, θρησκεία), που λίγο-πολύ αλλάζουν στην πορεία της ζωής των λαών.

Γενικά, τα κριτήρια είναι επισφαλής και οι ταυτότητες που κρίνονται μ' αυτά είναι λίγο-πολύ διαφορούμενες. Ο κοινός λόγος, που κάνει κατανοητά αυτά τα δύο, είναι πως στη

διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας κυριαρχεί ο μύθος, π.χ. η ιδέα της εθνικής καταγωγής και της ιστορικής συνέχειας στις Ινδίες και την Αλγερία, που ορθώθηκαν μέσα από αγώνες ενάντια στην αποικιοκρατία, ένας μύθος που κάνει τους εθνικούς οχηματομοίους ασφαείς και διαφορούμενους.

4

ΕΘΝΟΣ Η΄ ΔΗΜΟΣ;

Αν η καταγωγή, η κουλτούρα και η πολιτική αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα - κλειδιά για την εθνική ταυτότητα, οι αγώνες που γίνονται γι αυτήν διεξάγονται πρώτα και κύρια για πολιτική δύναμη και κυριαρχία (ή πρόληψη της κυριαρχίας που επαιτείται να ασκηθεί από άλλους). Ενώ οι αγώνες αυτοί συνδέονται κατά βάση με την καταγωγή, μέσω του τύπου καταγωγής και των ανεξίτηλων χαρακτηριστικών που συνδέονται μ' αυτήν, με την κουλτούρα, μέσω της γλώσσας και του ιδιώματος, με την παράδοση και τον τρόπο ζωής, την εργασία και την οικονομία, ο σκοπός για τον οποίο διεξάγονται είναι η πολιτική κυριαρχία που μπορεί να νομιμοποιήσει και να επιβάλει διακρίσεις (εμείς και οι άλλοι, οι δικοί μας και οι ξένοι, φίλοι και εχθροί, μέσα - έξω) που ακριβώς συγκροτούν και διαλύουν ομάδες¹.

1. Bourdieu, 12-13

Οι διακρίσεις και οι διαφορές ανήκουν στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, ενώ αντίστοιχα οι ταυτότητες ανήκουν πιο πολύ στο δυνατό, το ιδεώδες, το φανταστικό.

Ετσι τα κριτήρια, που συζητήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ενέχουν υπερβολικές απαιτήσεις και αξιώσεις που δύσκολα μπορούν να ικανοποιηθούν στην πράξη. Είναι συμβατικά πλάσματα και έχουν τα όριά τους. Και οι ταυτότητες αποτελούν επίσης συμβατικά πλάσματα. Ο συμβατικός τους χαρακτήρας ανάγεται στο γεγονός ότι οι εθνικισμοί έρχονται μέσα από την κοινωνία και την ιστορία – όχι μέσα από τη φύση, καθώς διατείνονται οι ιδεολόγοι εθνικιστές.

Γενικά, οι εθνικισμοί έχουν πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά απ' αυτά με τα οποία οι ίδιοι συστήνονται. Ενώ αυτοσυστήνονται ως γεννήματα της φύσης και δίνουν έμφαση στα γενετικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων, είναι στην πραγματικότητα παράγωγα της κοινωνίας και της ιστορίας, φαινόμενα των καιρών. Εθνικισμοί δεν υπήρχαν πάντοτε και δεν θα υπάρχουν εσσεί. Αντίθετα απ' ό,τι ισχυρίζονται οι εθνικιστές, δεν είναι στο πρωτόκολλο της οικουμένης εγγεγραμμένες οι εθνότητες και δεν είναι αλήθεια πως ο εθνικισμός υπάρχει μέσα στις καρδιές των ανθρώπων. Αν και το φαινόμενο του εθνικι-

σμού είναι κατά τη σύγχρονη εποχή διάχυτο στον κόσμο, ωστόσο είναι ανιστορικό το εθνικιστικό δόγμα ότι ανήκει στις προϋποθέσεις της κοινωνικής ζωής να έχει κανείς εθνική ταυτότητα.

Αν, ωστόσο, η εθνικότητα αποτελεί κοινωνική και ιστορική κατηγορία, αυτό δεν σημαίνει πως είναι κατανοητή χωρίς αναφορά στη φύση. Η εθνική ταυτότητα κατανοείται με οφειηρία μια φυσική κατηγορία: το σώμα. Είναι το πιο από στοιχείο που χρησιμοποιείται για την καισαυκή της ταυτότητας, τόσο της προσωπικής όσο και της συλλογικής. Αλλά το σώμα αποτελεί μια φυσική κατηγορία που γίνεται προσιτή μέσα από κοινωνικές και συμβατικές παραστάσεις. Ας φανταστούμε όλα τα έθνη που υπάρχουν στη γη και όλα όσα θα έρθουν σε ύπαρξη στο μέλλον να αντιπροσωπεύονται σε τακτά χρονικά διαστήματα σε μια μεγάλη αίθουσα συνεδριών (λ.χ. του Ο.Η.Ε). Αλλά, παρόλο που όλα τα έθνη προϋποτίθενται ισότητα, είναι ανάγκη να εκπροσωπούνται εκεί με κάποια τάξη. Οι εκπρόσωποι μπορούν να ταξινομηθούν με πάρα πολλούς τρόπους (ανάλογα με το ύψος τους, το χρώμα του δέρματος, των μαλλιών ή των ματιών τους, την ήπειρο όπου ανήκουν κλπ.). Πολλοί από τους τρόπους αυτούς δεν παρουσιάζουν πολιτικό και

κοινωνικό ενδιαφέρον, υπάρχουν όμως τρόποι που προκαλούν διαρκές κριτικό ενδιαφέρον, λ.χ. το χρώμα του δέρματος. Αν αυτό οριστεί ως κριτήριο ταξινόμησης, όσοι προσέρχονται στην αίθουσα, και τώρα και στο μέλλον, θα εντάσσονται στις οικείες ομάδες σύμφωνα με το χρώμα του δέρματός τους. Η ταξινόμηση αυτή θα έχει νόημα μόνο με την προϋπόθεση πως το χρώμα του δέρματος δηλώνει πράγματα που ξεπερνούν το ρόλο του σώματος σαν απλή φυσική οντότητα. Στην πραγματικότητα, αυτό λειτουργεί σαν όχημα που μεταφέρει βιωμένες κοινωνικές εμπειρίες και κοινά αισθήματα που τρέφουν τη συλλογικότητα. Το σώμα αποτελεί κοινωνικοποιημένη φύση. Αν χαρακτηριστικά του (όπως είναι λ.χ. το χρώμα του δέρματος) χρησιμοποιούνται για ταξινομήσεις των ανθρώπων στην οικουμένη των εθνών, αυτό γίνεται με συμβατικό και εσωτερικό νόημα.

Φανερά συμβατικό νόημα έχει επίσης το *όνομα* ως σύμβολο ταυτότητας. Ας φανταστούμε μια πολυεθνική πολιτεία να καλεί σε συνέλευση τους εκπροσώπους όλων των εθνοτήτων που συμπεριλαμβάνονται στην επικράτειά της. Αυτοί μπορούν να δηλώνουν την παρουσία τους ανάλογα με τον τόπο προέλευσής τους, την επαρχία ή τη γλώσσα, τη διάλεκτό τους κλπ. Το πιο απλό, βέβαια,

είναι να καταθέτουν το όνομα της εθνότητας που εκπροσωπούν. Αλλά ενώ το όνομα (Βάσκοι, Νορμανδοί, Σκωτσέζοι, Κροάτες, Μακεδόνες, Γεωργιανοί...) είναι κάτι συμβατικό, εκείνοι που το έχουν το προβάλλουν ως κάτι φυσικό, βαθύ μέσα τους: όλοι με μια φωνή και ο καθένας χωριστά θα έλεγαν «για μας το όνομα είναι η φύση μας και η ψυχή μας». Όταν συμβεί να το πει αυτό μια εθνότητα που ξύπνησε γεμάτη βούληση για δύναμη και με σταθερή απόφαση για αυτονομία, ηχεί η σάλπιγγα στον ουρανό: ένα νέο έθνος· κράτος γεννιέται, μια διαβατήρια τελετή γίνεται κι αυτό που προηγουμένως ήταν απλά μια ανώνυμη ομάδα περνά τώρα στη σκηνή της ιστορίας σαν πρόσωπο με όνομα και ταυτότητα¹.

Είναι η «κοπερνίκεια επανάσταση» στην πολιτική των ομάδων. Ο Kant ονόμασε έτσι τη στροφή από τη γνώση που στρέφεται γύρω από τα αντικείμενα προς τη γνώση γύρω από την οποία στρέφονται τα αντικείμενα. Αλλά, υποτιμώντας την αξία των ιδεών που είναι καιρικές, προσδεμένες σε μια πολιτιστική παράδοση που συμβαίνει να καλλιερ-

1. Δεν είναι, βέβαια, απαραίτητο ένα και μόνο έθνος να διεκδικεί το δικαίωμα να γίνει κράτος (αυτοδιάθεση): μπορεί να είναι δύο ή περισσότερες εθνότητες (παράδειγμα η Δημοκρατία των Σκοπίων σήμερα).

γείται σ' αυτόν ή τον άλλο τόπο, φιλοδοξήσει να καταθέσει ιδέες που διεκδικούν μόνιμη τιμή στη φιλοσοφία, προκειμένου να συνθέσει την εικόνα του για τη δομή του ανθρώπινου νου. Μ' αυτό το σκοπό, πρόβαλε ως κεντρική την έννοια του αυτοκαθορισμού: μια και δεν υπάρχει τρόπος να δούμε τη γνώση και την ηθική απέξω, το μόνο που απομένει είναι να την κοιτάζουμε από μέσα. Έτσι το υποκείμενο γίνεται το κέντρο του κόσμου: όλα στρέφονται γύρω απ' αυτό. Αν τώρα στη θέση του υπερβατολογικού υποκειμένου του Kant, μπει το συλλογικό υποκείμενο «έθνος», αυτό γίνεται, από ιδεολογική άποψη, αρχή που επικυρώνει τη γνώση και την ηθική. Το έθνος προβάλλεται με την αλάνθαστη ετυμολογία της αλήθειας. Είναι «η μεγαλοφυΐα του έθνους, του συλλογικού νου ή του ενστίκτου του αίματος.»¹ Γύρω απ' αυτό γυρίζουν όλα, και αυτό αποτελεί το κριτήριο για όλα.

Αν η ιδέα του αυτοπροσδιορισμού είναι εδω κυρίαρχη, αυτή λειτουργεί βέβαια παράγοντας ταυτόχρονα διακρίσεις. Μέσα μάλιστα από τους αγώνες των ομάδων για εθνική ταυτότητα, προβάλλεται η συλλογική βού-

1. K. R. Popper, *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, 4η έκδ., London 1972, 348

ληση για επιβολή διακρίσεων, πράγμα που είναι το συγκεκριμένο ισοδύναμο της ταυτότητας. Στην πραγματικότητα, η ταυτότητα είναι ένα κενό ασκί - παίρνει σχήμα και περιεχόμενο μέσα από τις συγκεκριμένες διακρίσεις και διαφορές που επέρχονται μ' αυτήν. Ο τρόπος αυτός να συμπληρώνουμε τα κενά της ταυτότητας με συγκεκριμένα περιεχόμενα και, μέσα από το περίπλοκο σύμπλεγμα των διαφορών, να δίνουμε περιεχόμενο, σχήμα και νόημα στην ταυτότητα, δείχνει πως η κατανόηση της ταυτότητας είναι πάντοτε ζήτημα πρακτικό: μπορούμε να γνωρίζουμε τις διακρίσεις, που είναι συγκεκριμένες, και μόνο μέσα απ' αυτές να κατανοούμε την ταυτότητα, που είναι αφηρημένη.

Λέγοντας πως οι εθνότητες μάχονται για ταυτότητα («εμείς είμαστε γνήσιοι Κροάτες»), εννοούμε πως μάχονται για το «εμείς» στη διαφορά του από το «οι άλλοι» («εμείς δε μπορούμε να κατοικήσουμε στην ίδια χώρα μ' αυτούς», «εμείς δεν θέλουμε να έχουμε αυτούς γείτονες»). Εκείνοι που τείνουν να διακρίνονται από τους άλλους, προβάλλονται μ' ένα αίσθημα υπεροχής που συνεπάγεται ταυτόχρονα μείωση των άλλων. Το αίσθημα υπεροχής το ανιχνεύουν από πολύ αμφισβητήσιμες πηγές αξίας, αλλ' αυτές τις θεωρούν

σαν αναμφισβήτητα υπέροχα: τη χώρα, την καταγωγή, τη γλώσσα, την παράδοση, τη θρησκεία, την κουλτούρα. Χωρίς να αναρωτιούνται μήπως και οι άλλοι έχουν τους ίδιους λόγους να είναι περήφανοι για τη δική τους χώρα, τη δική τους καταγωγή, τη δική τους γλώσσα, τα δικά τους τραγούδια και τους δικούς τους χορούς, διατείνονται αγέρωχα πως δεν θα τους ήθελαν στην εκλεκτή τους πατρίδα ή γειτονιά.

Ενώ, λοιπόν, οι εθνότητες μάχονται για ταυτότητα, το κρίσιμο νόημα των αγώνων βρίσκεται στις διακρίσεις. Οι άνθρωποι δεν συνειδητοποιούν πως η διαφορά των εθνότητων σημαίνει διαφορά δρόμων που ακολουθούνται στην ιστορική ζωή και πως στην πράξη «πολλοί δρόμοι οδηγούν στο θεό», όπως λέει ένας ινδικός λόγος. Έτσι οδηγούνται συχνά σε συγκρούσεις και ο πόλεμος αποβαίνει χυάνη μέσα από την οποία αναδύονται τα διάφορα έθνη. Η ετοιμότητά τους να καταφεύγουν στον πόλεμο σαν λύση των διαφορών τους οφείλεται, βέβαια, στα υλικά ενδιαφέροντα που υπόκεινται και στη συναφή βούληση για δύναμη και κυριαρχία. Στη διαβατήρια καμιά π.χ. από μια κατάσταση σε μια άλλη που προέκυψε από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, πολλές εθνότητες βρέθηκαν ξαφνικά

στο δρόμο αναζητώντας ταυτότητα και αναγνώριση. Αλλά τη σκυτάλη της αναζήτησης αυτής την πήρε ο πόλεμος ή η απειλή πολέμου, που αναλαμβάνει πρόθυμα να λύσει προβλήματα εθνικής συγκρότησης. Σε πολλές χώρες (π.χ. τη Βοσνία, τη Σερβία, το Κόσσοβο), όπου σήμερα αφυπνίζονται παλιές έχθρες ανάμεσα σε εθνότητες και οι άνθρωποι συνειδητοποιούν από την αρχέγονη ξενοφοβία, τον εθνικισμό και τον ρατσισμό, ο πόλεμος αποτελεί μίαν ενδημική κατάσταση. Κάθε εθνότητα ορθώνει τον Εαυτό της για να προφυλαχτεί από τον κίνδυνο απομείωσης, προσάρτησης ή εξόντωσης από μέρους των άλλων, δηλαδή από τον κίνδυνο απώλειας της ταυτότητάς της. Ενώ η εθνική σύγκρουση θεωρούνταν άλλοτε, π.χ. στη δεκαετία του '60 από τον G. Geertz¹ ή στη δεκαετία του '80 από τον E. Gellner², ως φαινόμενο σύμφυτο μόνο με τις πρώτες φάσεις της εθνικής εξέλιξης, το σημερινό κύμα των εθνικών ένοπλων αγώνων εκβιάζει μια καινούργια θεώρηση της εθνικής σύγκρουσης. Η πορεία εξέλιξης των εθνών μένει ακόμα α-

1. Στην μελέτη του "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States": *Old Societies and New States*, New York 1963.

2. *Nations and Nationalism*, London 1983 (ελληνική έκδ., Αθήνα 1992, 199).

νοιχτή σε ένοιπλες συγκρούσεις, παρόλο που μερικές κοινωνίες βρίσκονται σε προχωρημένα εθνική και βιομηχανική ανάπτυξη.

Το επιχείρημα του πατριώτη ότι εμείς οφείλουμε την ταυτότητα και ακεραιότητά μας στα εθνικά αισθήματα, στην προσκόλλησή και αφοσίωσή μας στις πολιτιστικές παραδόσεις μας, ότι το μόνο μέσο για να επιβιώσουμε ως εθνικό πρόσωπο και να μην εξαφανιστούμε είναι να διαφυλάξουμε την πολιτισμική μας ιδιομορφία και καθαρότητα και ότι για να είμαστε καλοί άνθρωποι, πρέπει να είμαστε καλοί Κροάτες (Σκωτσέζοι, Γάλλοι, Γερμανοί, Έλληνες...), θέτει το ερώτημα: τί σημαίνει για τις εθνότητες, τα έθνη και κράτη να είναι καλά στις σχέσεις ανάμεσά τους; Αν οι άνθρωποι οφείλουν να είναι καλοί ως συμπολίτες και συμπατριώτες, να είναι δηλαδή καλοί άνθρωποι στη χώρα και στο σπίτι τους, δεν οφείλουν αυτοί να είναι και καλοί γείτονες;

Το να είσαι πολίτης αποτελεί προϋπόθεση του να είσαι πατριώτης. Ενώ όμως ο δήμος τείνει από τη φύση του να είναι ανοιχτός, το έθνος τείνει αντίθετα να μένει κλειστό. Η μία τάση κάνει την κοινωνία να κλείνεται στους άλλους και να φτάνει σ' ένα είδος οχυρωμένης πολιτείας, με τείχη που περιφρουρούν την ακεραιότητα και καθαρότητα

της· η αντίρροπη τάση κάνει την κοινωνία ανοιχτή στους άλλους και στην ποικιλία της πολιτισμικής διάταξης που αυτοί εξασφαλίζουν. Γιατί η εξέλιξη της κουλτούρας απαιτεί πάντοτε το άλλο, χωρίς το οποίο δεν υπάρχει καλλιέργεια και απόλαυση των πολιτισμικών αγαθών που αποτελούν κοινή περιουσία της ανθρωπότητας. Το πρόβλημα που δημιουργεί η τάση των ανθρώπων προς ομοιογενείς και καθαρές εθνικά και πολιτισμικά ομάδες μπορεί μόνο να λυθεί με την ορθολογική αρχή της ανεκτικότητας ως θεμέλιο όλων των ελευθεριών (συμπεριλαμβανόμενης και της ελευθερίας επιλογής της κουλτούρας και του τρόπου ζωής). Όταν δήμος και έθνος συγκρούονται και δημιουργούν στους ανθρώπους διλήμματα (να είσαι μέσα ή έξω, να ανήκεις με τους δικούς σου ή με τους άλλους, να αισθάνεσαι διαφορετικά με όσους είναι πιο κοντινοί από εκείνους που είναι πιο μακρινοί), ο δήμος έχει απόλυτη προτεραιότητα. Τα πολιτικά δικαιώματα δε ριζώνουν μέσα στα εθνικά χώματα. Υπάρχει κι ένας άλλος, ξεχωριστός πατριωτισμός, ο πατριωτισμός της δημοκρατίας, που δεν τρέφεται με εθνικά αισθήματα παρά μόνο με αισθήματα νομιμοφροσύνης προς το δήμο, τις αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της ειρήνης.

5

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Στις αναπτυγμένες ιδιαίτερα βιομηχανικές κοινωνίες οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται σήμερα από μια διαρκή και εντεινόμενη κρίση ταυτότητας (στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η εθνική). Αυτοί ζουν μια θεμελιώδη αντίφαση της σύγχρονης ζωής: την αντίφαση ανάμεσα στην πραγματικότητα και στην ιδέα που σχηματίζουν γι' αυτήν. Η πραγματικότητα είναι πλουραλιστική (με τις πολυεθνικές κοινωνίες και τις αντίστοιχες πολλαπλές πολιτισμικές παραδόσεις και τους τρόπους ζωής), ενώ η κυρίαρχη κοσμοθεωρία ή ιδεολογία είναι μονιστική, προβάλλει δηλαδή ουσιαστικά έναν δρόμο για την εγκαθίδρυση του μελλοντικού κόσμου (παράδειγμα η ιδεολογία της «Ενωμένης Ευρώπης»). Το παράδοξο είναι πως οι λαοί, ενώ μάχονται πεισματικά να επιβάλουν διακρίσεις, παραδίδουν χωρίς αντίσταση το πνεύ-

μα τους (τις ιδιαίτερες πολιτιστικές παραδόσεις τους και τον τρόπο ζωής) στη χοάνη της ισοπεδωτικής βιομηχανικής κουλτούρας. Σύμφωνα με μια παραστατική εικόνα που πλάθει ο Gellner¹, φανταζόμαστε μian ενιαία «πολιτισμική / εκπαιδευτική γυάλα χρυσόφαρων για ολόκληρο τον πλανήτη, υποστηριζόμενη από μια ενιαία πολιτική αρχή και ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα». Τα έθνη - κράτη σε θερμοκήπιο, που σ' ένα μακρινό μέλλον θα μπορούσαν να βρεθούν σε μια τέτοια γυάλα, ζουν τώρα σε ιδιαίτερους «αναπνευστικούς θαλάμους ή ενυδρεία» που καλλιεργούν φαινομενικά ιδιόμορφες κουλτούρες, κληρονομημένες από το παρελθόν. Οι θάλαμοι αυτοί αποτελούν πολιτικούς και πολιτιστικούς τόπους, όπου δυστυχώς καλλιεργούνται οι εθνικισμοί. Η κυρίαρχη όμως τάση είναι η υπαγωγή όλων σε μian ενιαία «γυάλα».

Η αντίφαση αυτή είναι επίσης φανερή σε χώρες όπου δεν έχει προχωρήσει η εκβιομηχάνιση, π.χ. στην Ελλάδα. Μια και η ελληνική κοινωνία περιλαμβάνει στους κόλπους της ξένες εθνικές ομάδες, η συλλογική συνείδηση θα έπρεπε να δεχτεί την ενσωμάτωση και όχι την αφομοίωση ή τη διάλυση αυ-

1. Gellner, 99

τών των ομάδων και να σεβαστεί τις αντίστοιχες πολιτιστικές παραδόσεις και μορφές ζωής. Αντί να προωθείται η αυτομειοψήφηση των πολιτών και η δημιουργική εργασία, καλλιεργούνται ή υιοθετούνται η αρχέγονη ξενοφοβία και η μισαλλοδοξία ή προβάλλονται η εγκράτεια του λόγου και η νοστρονία της εθνικής σκοπιμότητας ή του εθνικού συμφέροντος, γενικά ακολουθείται η τακτική των διακρίσεων.

Το πρόβλημα της αξιολόγησης των διαφόρων εθνισμών, των ποικίλων εθνικών δρόμων πολιτισμικής ανάπτυξης, δεν επιδέχεται λύση, γιατί δεν υπάρχει θέση να σταθούμε απέξω. Μια βασική διάκριση από μέσα είναι μόνο εκείνη ανάμεσα στον μονιστικό εθνισμό, που προϋποθέτει έναν και μοναδικό σωστό ή ανώτερο απ' όλους δρόμο (τον «δικό μας») και όλους τους άλλους λαθεμένους ή κατώτερους, και τον πλουραλιστικό, που ανέχεται όλους τους άλλους εθνισμούς με την υπονοούμενη αποδοχή ότι «πολλοί δρόμοι οδηγούν στο θεό». Η διάκριση αυτή φέρνει στο δίλημμα *ένα ή πολλά*. Αν υπάρχουν πολλοί εθνισμοί και κουλτούρες, η διαφορά τους μπορεί να κατανοηθεί σαν διαφορά ανταπόκρισης των ανθρώπων στις ποικίλες προκλήσεις που αυτοί δέχτηκαν από τη φύση και τη συλλογική ζωή σ' όλη τη διάρκεια

του χρόνου και όχι σαν διαφορά συμμόρφωσης τους προς κάποιο πολιτισμικό πρότυπο (το δικό μας). Αν, λοιπόν, οι διάφοροι εθνισμοί είναι κατ' αρχήν ισότιμοι, η πάλη τους στην ιστορική οικηνή είναι ανάγκη να αναπτύσσεται σε πολιτισμικά πλαίσια και όχι με χρήση βίαιων πολιτικών μέσων. Η ελεύθερη «πολιτεία των εθνισμών» προϋποθέτει, όπως κάθε συγκεκριμένη ελεύθερη πολιτεία, την αρχή της ανεκτικότητας: οι εθνισμοί μπαίνουν όλοι ισότιμα στο ιστορικό παιχνίδι και κανένας δεν εγείρει ιδιαίτερες αξιώσεις κυριαρχίας. Μια και δεν αναγνωρίζουμε σε κανέναν προνόμια, η στάση αυτή, να θεωρούμε τις πολιτισμικές παραδόσεις των άλλων τόσο ιερές γι' αυτούς όσο είναι οι δικές μας για μας, είναι μια στάση «υπεροχής» και μεγαλοψυχίας απέναντι στην ανορθόλογη στάση εκείνων που θέλουν να χειπήσουν ή να διαβρώσουν και να υιονομεύσουν τις άλλες πολιτισμικές παραδόσεις, καθώς και τους φορείς τους, για να κάνουν τις δικές τους να φανούν και να λάμπουν. Η υπεροχή της στάσης αυτής δεν έγκειται στην υποτιθέμενη ανωτερότητα μιας ορισμένης πολιτισμικής παράδοσης αλλά στην πεποίθηση ότι το όλο ιστορικό παιχνίδι προωθείται κανονικά, αν οι παίχτες έχουν εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους και δεν έχουν ανάγκη να καταφύ

γουν σε ανορθόλογες μεθόδους, σε διακρίσεις, αποκλεισμούς, βιαιότητες. Η ορθολογική αρχή της ανεκτικότητας προϋποθέτει εδώ τη θέση ότι οι πολιτισμοί δεν καλλιεργούνται και δεν προωθούνται με τη βία. Μπορεί, μέσα από εμπολέμες συγκρούσεις, να διαδίδονται και να προωθούνται πολιτισμοί, αλλ' αυτό είναι *factum* και όχι σκοπός, γιατί σκοπός είναι πάντοτε η πολιτική κυριαρχία.

Το κύριο πρόβλημα των εθνισμών και των εθνικισμών είναι πως αυτοί συνυφάνονται με τη βία. Ετσι θέλουμε το εύλογο αλλά οριακό ερώτημα: γιατί θέλουμε μια ταυτότητα, που μας ανάγει στις υποσιθιμένες ρίζες μας; Γιατί θέλουμε να έχουμε ένα παρελθόν;

Μια εξήγηση είναι πως οι άνθρωποι χρειάζονται πάντοτε στους αγώνες τους προς τους άλλους μιαν ορισμένη ταυτότητα και αναγνώριση.

Συλλογικά, διεκδικούν αναγνώριση στη βάση ορισμένων σταθερών που ακριβώς προσδιορίζουν την ταυτότητά τους. Αλλά στην πραγματικότητα είναι οι αλλαγές που αιτιολογούν το διαρκές χαρακτηριστικό της πορείας τους και δίνουν νόημα στη ζωή τους. Το μόνο που προϋποτίθεται ότι δεν μπορεί ν' αλλάξει είναι το παρελθόν. Σ' αυτό,

λοιπόν, στηρίζεται όλη αυτή η αναδρομική μυθολογία των εθνικών ταυτοτήτων. Αλλά, παράδοξα, αυτή δείχνει πόσο εύπλαστο και μεταβλητό είναι στην πραγματικότητα το παρελθόν. Ενώ οι άνθρωποι το πλάθουν διαρκώς και το μεταπλάθουν, διατείνονται πως αυτό είναι πάντοτε το ίδιο και ταυτίζονται μ' αυτό.